

BIERNACZKY SZILÁRD

*Színhagyományok és történelem**Utak az afrikai kultúra megértése felé*

ankerl Géza nagyjelentőségű antiglobalizációs tanulmánykötetében az írásformák alapján a latin írású európai mellett további három nagy civilizációs körzetet, a képirásos kínai, a dévanágari írású hindu és az arab írású iszlám világot (az ő szóhasználatával civilizációs világgállamot) különbözteti meg. Úgy véljük, minden további nélkül hozzáilleszthetünk ehhez a felsoroláshoz egy olyan önálló afrikai civilizációs körzetet, amelyet (eltekintve most elszórt és legtöbbször csak kísérleti stádiumba került lokális formáktól) az írás hiánya jellemez.

Nem véletlen, hogy a történettudomány egy sajátos és ugyan évezredek előzményekre visszatekintő, de lényében 1960 után kiformalódott ága éppen afrikai kultúrákkal foglalkozó etnológusok, nyelvészek, történészek, régészek tevékenysége nyomán született meg.

A színhagyományokban rejlő esetleges történelmi ismeretek, adatok jelentőségére egyébként fokról fokra és éppen az Európán kívüli népek mind jobban kiszélesedő megismerése során ébredt rá a régi értelemben vett történettudomány, amelynek a szorosán vett történelmi disciplinán kívül mindig része/részese/ partnere/kísérője volt a földrajz, a régészet, a nyelvészet, az európai népekre irányuló etnográfia és az Európán kívüli népek világának feltárására törekvő etnológia. Sőt ide sorolhatjuk a vallás- és művelődéstörténetet is, újabb időkben pedig a társadalomtudományok mint a szociál- vagy társadalmi antropológia, a szociológia vagy a társadalomelmélet, mi több a pszichológia is felsorakozott.

Nem véletlen tehát, hogy különféle (néprajzi-etnológiai, irodalmi, történelmi, nyelvészeti, régészeti stb.) felkészültségű vagy legalábbis ilyen jellegű ismeretekkel rendelkező katonák, hivatalnokok, misszionáriusok tevékenysége nyomán már a XIX. század folyamán formálódó új stúdiumok látókörében megjelenik, majd a XX. század első felében körvonalozódik a színhagyományok történettudományi hasznosításának a kérdésköre.

Az afrikanistaként ismert és az ötvenes-hatvanas években Ruandában, Burundiban, illetve a két Kongóban kiterjedt terepmunkákat végző Jan Vansina belga származású amerikai professzor nevezetes könyve (első, francia nyelvű kiadása) tudománytörténeti fejezeteiben bőséges ízelítőt ad e szakirodalmi kísérletekből, felvetésekből, elméletekből vagy vitáirakból.

Az ún. *Oral History Research* mint történettudományi disciplina kialakulása felé vezető évtizedek érzékeltetéséül hadd említsük meg itt például Leo Frobenius életművét, ugyanis kitűnik belőle, hogy a német etnológust folyamatosan foglalkoztatta az afrikai népek és kultúrák múltjának kérdése. A Bodrogi Tibor szerkesztette magyar válogatásban (*Afrikai kultúrák*) elegendő a hőseposzokkal foglalkozó terjedelmes fejezetet végiglapozni, s máris érzékeljük a Frobenius által egyébként afféle középkori lovagi történetekként számba vett szóbeli epikai szövegek/elbeszélések történelemként, mondhatnánk, történelmi krónikaként való felfogását.

Eredetileg előadás az azóta megszűnt ELTE BTK Európai Expanzió Oktatási Program 2007. tanév végi szimpóziumán, jelentősen átdolgozott és kiegészített szöveg.

[*Műhely*]

Hasonlóan spontán, bár a konkrét kutatáshoz sokkal erőteljesebben elvezető tudománytörténeti jelenségként foghatjuk fel hazánkfia, Torday Emil nagy értékű gyűjtését, amelyet az egykori Belga-Kongó egy időben elhíresült, harcias kuba (bakuba) népe körében végzett, és amelynek alapján e sajátos társadalomszervezetet kiépítő, írás nélküli nép múltja a szájhagyományokban megmaradt genealógia alapján 121 uralkodóra terjedő történelmi folyam képében tárul elénk. De hadd tegyük hozzá mindehhez, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint még 1974-ben is gyakorolta hivatalát a kuba király. Sőt Szilasi Ildikó, az Afrikai Magyar Egyesület koordinátora, a 2009-ben lezajlott *Torday-Kongó expedíció* megálmodója és megvalósítója szóbeli közlése szerint a jeles magyar kutató emléke, több mint száz évvel gyűjtőmunkáját követően, ma is él a kubák között, ami ugyancsak az írás nélküli társadalmak emlékezetének különlegesen felfokozott működését igazolja.

A szóbeli források jellemzéséül itt – Torday gyűjtéséből kiindulva – hadd mondjuk el, a szájhagyományokban megőrzött királyi leszármazási láncolat egyes tagjaihoz az adatközlők rövidebb-hosszabb megjegyzéseket (kiemelkedő jelentőségű eseményeket) fűznek, mint például:

„Bo Kama Bomansala a 98. busongo (kuba) király. E főnök uralkodása alatt egyszer egy délben teljes sötétség borult az országra.”

Torday megjegyzi, hogy ez az adat különösen értékes, hiszen az információban valószínűleg az 1680. március 30-án bekövetkezett napfogyatkozásra történik utalás. Jan Vansina fél évszázaddal később számos elemzésében és a kubák történelmi rekonstrukcióját megvalósító művében kiteljesíti ezt az adatot: a korszerű átírással *Mbakam Mbomancyeel*nek nevezett uralkodó idejére vonatkozó ismereteinket. Egyrészt igazolja, hogy csak az 1680-as (és pl. nem az 1619-es) napfogyatkozásról lehet szó. Másrészt újabban feltárt szájhagyományok útján – a szóbeli emlékek, illetve a talajminták tanúsága szerint a király idején egyszer havazott (!) – azt is meg lehetett állapítani, hogy Mbomancyeel még 1691-ben is trónusán ült.

Egyébként éppen Vansina későbbi kutatásai alapján tudjuk, hogy Tordaynak az első felfedezés hevében az V. századig visszakövetkeztetett kronológiájából egyértelműen és hitelesen az utolsó 22 király létezése látszik bizonyítottnak, kb. az 1500-as évek elejétől. De a magyar kutató gyűjtési kísérlete, a modern nemzetközi történettudomány megítélése szerint, e bizonytalanságok ellenére is, felmérhetetlenül jelentős, mert gyakorlatilag szinte elsőként irányította rá a figyelmet arra, hogy az írás nélküli népeknek is van történelmük. Másrészt az ilyen és hasonló kutatások egész sorát indította el: az Európán kívüli és főleg afrikai népek dinasztiáinak, a gyakran speciális történelmi ismeretekkel kiegészített uralkodói kronológiáknak a feltárása igen széles körben vállalt terepmunka feladattá vált Tordayt követően a kutatók körében. Mondhatni százával kerültek folyóiratok lapjaira ilyen jellegű historiográfiai források.

A történeti szájhagyományok kutatása persze ennél több és bonyolultabb problémákat is felvet. Az uralkodói genealógiák pontosítása érdekében újabban a különféle adatközlőktől származó felsorolások összevetésével kísérleteznek. Általában a kezdeteknél vannak eltérések, különösen, hogy ismerve a törzsi társadalmakban az első ős(ök) részben valós, részben mitikus természetét, nagyon nehezen választható szét ezekre a távoli időkre vonatkozóan a mondai és a reális történelem.

Az új tudományág mindemellett természetesen nem csak királyi (uralkodói, törzsfőnöki) leszármaztatásokkal foglalkozik. Így a nyugat-afrikai manding nép eposza, a *Szungyata* az államalapítás sajátos afrikai körülményeinek felderítésére ad alkalmat. Korábban egyes

kutatók a nagy király létezését is kétségbe vonták. (Lásd legutóbb megjelent dolgozatomat: Biernaczky 2009.)

A XIII. században bekövetkezett államalapítás ténye azonban nemcsak a gazdagon áradó eposzváltozatokból vált széles körben ismertté, hanem több arab írásos forrásban is szerepel. Közülük az első és legismertebb Ibn Khaldun XIV. századi arab auktor leszármazási táblázata, amelyben szó esik az erőskezű Mária-Gyátáról, aki 1230 és 1255 között uralkodott (és akinek a leszármazottai, tegyük most már mi hozzá, még a dinasztia alapítójánál is hatalmasabb birodalmat teremtettek, amely évszázadokra meghatározó szerepet töltött be Nyugat-Afrika történelmében). E név a szájhagyomány szerint egyébként Szungyatának felel meg, különösen hogy a Mária szó értelme ugyancsak: oroszlán. Újabb közvetett bizonyítékok szolgálnak e kérdésben a Mali birodalom egykori fővárosa, Niani területén végzett ásatások.

Amint említettük tehát, hosszú évtizedek után, jelentős előzmények nyomán született meg Jan Vansina nagyjelentőségű elméleti műve, a *La tradition orale/Oral Tradition*, amelynek kéziratos fordítása fölött a következő magyar cím áll: *A szájhagyomány. Tanulmány egy történelmi módszerről*. A kötet tudománytörténeti fejezeteiben tehát bőséges képet kapunk az egyáltalán nem szegényes előzményekről. A flamand–amerikai professzor a korábbi kutatás szemléleti típusait illetően hat csoportot különböztet meg, mégpedig annak alapján, hogy ki milyen mértékben és hogyan látja a szóbeli források szerepét a történelmi felhasználás szempontjából.

Egyesek természetesen kétségbe vonják azt, mások csak igen szigorú kritikával hajlandók tudomásul venni, és olyanok is vannak, akik nem tagadják alkalmazásának a lehetőségét. De többnyire mindenkinél kritérium, hogy a régészet, a nyelvészet és az írásos források összevetése a szóbeli forrásokkal mindig szükséges és elkerülhetetlen.

Így például Vansina említi a jeles régészt, J. D. Fage-t, aki szerint valamely szájhagyományozott forrás jelentősége csak akkor becsülhető meg, ha ismerjük az általa jelenleg betöltött funkciókat és azokat a torzulásokat, amelyek ebből a helyzetéből származhatnak. Ennek alapján úgy véli, hogy a torzulások gyakran olyanok, amelyek megfosztják történelmi jelentőségétől e hagyományokat.

Ellenben az ugyancsak angol származású kiváló történész, Roland Oliver azon a véleményen van, hogy a jelenleg gyakorolt funkciók nincsenek olyan mértékben a szájhagyományokhoz kötve, ami megakadályozná, hogy valós történelmi információkat hordozzanak. Ám ahhoz, hogy eldönthessük, mi rejlik bennük, szükséges összefüggésbe hozni a régészeti kutatásokkal és az esetleg rendelkezésre álló írásos dokumentumokkal.

Több tucat történész és etnológus, illetve kulturális vagy társadalomantropológus véleményét ismertethetnénk még itt. Helyszűke miatt azonban inkább arról kell szólnunk, mi-
ben is áll Vansina iskolateremtő alpművének jelentősége. Annál is inkább, mert e zárt logikájú, szinte matematikusi tisztasággal megalkotott mű máig alapvető forrás az írás nélküli népek történelmének a feltárásában. Hadd idézzük itt legkiválóbb tanítványa, az ugyancsak jeles elméleti tanulmányokat alkotó David Henige egy megjegyzését:

„Az 'Oral Tradition' – bár a szerző nem többre, mint egy bevezetésre gondolt – elemi erejű hatást váltott ki. A műre való hivatkozások nemcsak az afrikánisták lábjegyzeteiben jelentek meg, hanem az orális történészek, mi több, az antropológusok és a folkloristák hivatkozásaiban is. A középkoros történelmi és antropológiai felkészültségű Vansina e kötetének megírásakor azt a benne kialakult egészséges megbecsülést kama-
toztatta, amely számára a terepmunka sajátos kihívásának egyértelműségéből, illetve annak nagyra értékeléséből fakadt. Annak ellenére, hogy e könyv úttörő jellegű munka, és

[*Műhely*]

megjelenését követően igen sok más mű látott a témakörben napvilágot – beleértve a szerző továbbgondolásait is –, az 'Oral Tradition' megmaradt az egyedüli eszköznek azon történészek számára, akik szóbeli forrásokat használnak kutatásaik kibontása és indoklása céljából."

Vansina könyvét itt nem áll módunkban részletesen ismertetni, hiszen az – amint említettük – olyan zárt rendszert alkot, amelynek akár egyetlen alkotóelemét is elhagyva a struktúra összeomlik.

Néhány általa felvetett fontos szempont ismertetésére van itt csak módunk. Így tehát: A szóbeli források historiográfiai felhasználásának első számú tanulsága az, hogy az írás nélküli kultúrákban sok nemzedéken (évszázadokon) át fennmaradnak az egykori történeti események lenyomatai, hiszen a szóbeliség az egyetlen emlékezési (kulturális és történelmi megőrzési) eszköz, mondhatni a történelemkönyvek szerepét tölti be. S annak (vagyis a szó által őrzött emlékeknek) a tudatos megtartását a hivatásos énekes kasztok is elősegítik (ilyenek nagy számban működnek az afrikai etnikai csoportok vezető rétegei körében). Vansina egyébként e szóbeli krónikásokat *tanúságtévőknek* nevezi.

Az írásos kultúrákban viszont a történelmi múlt eseményeit őrző folklórformák funkció híján elkopnak, széttöredeznek, olyan sajátos átalakuláson mennek keresztül, amelynek a végén már alig valami vagy egyenesen semmi sem köti azokat az eredetileg hagyományba foglalt történetekhez. Jól nyomon követhető egyébként ennek a másféle „történeti szájhagyomány”-nak a jellege Dobos Ilona könyvében (*Tarcal története a szájhagyományban*, 1971). (Dobos Ilona talán az első és egyben hosszú időre az utolsó, aki a magyar szakirodalomban hivatkozik Vansinára.) A jeles néprajzkutató által gyűjtött szövegek tehát zömükben mesés-csodás elemekkel tűzdelt mondák. Valós elemek – a kutató indikációinak megfelelően – egy-két szövegből hámozhatók csak ki, mint pl. egy bandának Tokaj városába való betörése és egy raktár kirablása.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Vansina egyrészt az írás nélküli és az írásos kultúrák közé húz határvonalat. A másik törésvonal elmélete szerint az európai típusú kultúrák szóbeliségéből előhozott történelmi élményadatok időbeli íve (élő személy, annak apja vagy nagyapja emlékezetéig terjed), illetve az írás nélküli kultúrák sok évszázadra visszatekintő emlékezetláncolata között húzódik. Vansina ezért a szájhagyományban rejlő történeti „tanúságtételeket” megkülönbözteti a nyugat-európai, amerikai archívumokban nagy számban összegyűlt és egyes személyekhez kötődő, úgynevezett „hírektől” (híresztelésektől), akiknek hordozóit nem *tanúságtévőknek*, hanem *szemtanúknak* tekinti.

A kétféle szóbeli hagyományozás között persze az az igazi különbség, hogy az írás nélküli népek emlékménye a teljes etnikai csoport közös múltját jelentő régi eseményeket, történeteket (az írásos történelmi források módjára bizonyos lényegi, esszenciális és nem a szóbeli információkkal szolgáló személy nyújtotta helyi eseményeket) őrzi, amelyek a történelmi identitástudat forrásául szolgálnak. Az írásos kultúrák esetében az úgynevezett hírek (híresztelések) viszont egyénileg átélte eseményeket foglalnak magukba, amelyek esetleg csak színezhetik a történelem mindenki által ismert fő vonalát. Jó példa erre Jules Michelet 1850 körüli időkben közzétett többkötetes folklóradataira, amelyben a francia forradalom emlékei elevenednek meg az esemény után évtizedekkel végzett Párizs-környéki gyűjtések alapján. Újabban ezt a jelenségtípust Jan Assmann a kulturális emlékezet működésének nevezi (és vélhetően az ismert kutató hatására néz szembe magyar vonatkozásban a kérdéskörrel egy az interneten is megtalálható fontos előadásában Voigt Vilmos folklórtudós). Itt érzem döntően fontosnak említeni Peter Burke megállapítását, aki szerint „a legkülönbözőbb történetírók... mind azt állították, hogy a nagy tettek és a nagy események életben tartása végezt őrnek.”

A flamand származású amerikai etnológus-történész, Jan Vansina a történelmi forrásként szolgáló szájhagyományok műfajaival, a kollektív tanúságtétel jellegével, a továbbadás módjával, a torzítások lehetőségeivel és természetesen történelmi értelmezésének módjával is foglalkozik.

A módszer konkrét alkalmazásának érzékeltetéséül hadd álljon itt egy példa Bolanle Awe nigériai jorubakutató tanulmányából, amely a *Dicsérő költemény mint történelmi forrás. A joruba oriki példája* címet viseli.

A dicsérő költemény mint műfaj a magyar kultúra ismerője számára legfeljebb Janus Pannonius *panegirica*iból ismert. Ez a műfaj azonban minden régi (ókori görög-római és keleti), illetve középkori kultúrákban, amint a mai törzsi társadalmakban is jelen van. Az afrikai (fekete-afrikai) dicsérő sajátos képződmény. Összefügg a névadási szokással. Egyszerű emberek születéskor, első sajátos megnyilvánulásukkor, majd később valamely jellemző tulajdonságuk alapján kapnak/kaphatnak nevet. Jeles személyek egy-egy nevezetes tettük nyomán dicsérő neveket kapnak. Kiemelkedő személyiségek esetében ez esetleg 4–500 mondatot is magába foglal.

Awe szerint a dicsérők egyik típusa az *oriki orilé*, amely családok eredetét tárja fel az apai ági jellegzetességekre alapozva, néhány kivételes személyiség fókuszba állításával. Lásuk tehát az Onikoyi család (együttal cím) dicsérőjét:

*Amíg csak a Nap Madár vándormadár marad,
Olukoyinak harcolnia kell.
Iyeke Igédé, Gbón-n-káá sarja.
Ha az ellenség nyílt erdei tájon lepte meg őket,
Erdei fává változtatták magukat.
Ha az ellenség szavannavidéken lepte meg őket,
Szavannai bozóttá változtatták magukat.
Ha az ellenség elhagyott bangyabolyokkal teli vidéken lepte meg őket,
Hangyaboly gombává változtatták magukat.
Úgy ismerjük őket, mint akik csak ritkán maradnak otthon.
Néha a nyílt erdőben élnek,
Néha ligetes erdei vidéken élnek,
Néha távoli tanyán élnek,
Néha Aáwe-ben élnek,
Néha Aágba-ban élnek,
Néha Kóbai-ban élnek,
Néha Ogbómósó-ban élnek,
Néha Ilé Ifónban élnek
és néha Kutában élnek...*

A kutató magyarázata szerint e részletből az Onikoyi család képe bontakozik ki. A család tagjai híres és nyugtalan katonák, a köztiszteletben álló Eso rend tagjai voltak, az Oyo hadsereg kiemelkedő és kivételezett sorsú katonái. A szövegből ugyanakkor kiderül, hogy e katonák híresei voltak álcázási taktikaik okán, számos rejtekhelyet ismertek, megnehezítve az ellenségnek, hogy csapdába ejtsék őket. A helységek felsorolásával pedig némi információ nyerhető a terület történelmi földrajzáról. Az orikiben szereplő városok egyébként a harcok során elpusztultak, újjá kellett azokat építeni. Az oriki ugyanakkor bepillantást nyújt a joruba földön zajló népvándorlásokba is, amennyiben az onikoyi orikit magukénak valló családok egymástól igen távoli vidékeken is megtalálhatók napjainkra. Néha

[*Műhely*]

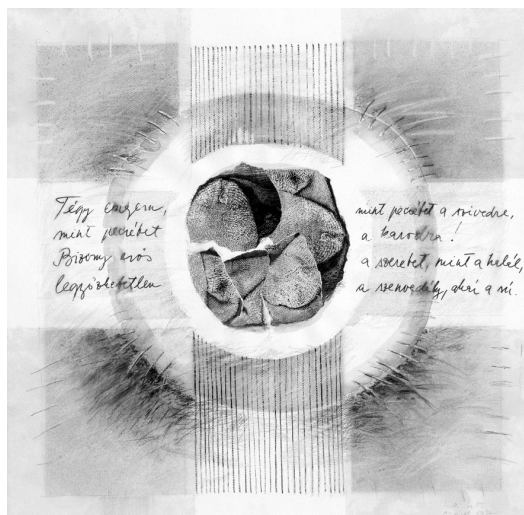
ezek a tradíciók világosan mutatják, hogy egy-egy városból más népek, pl. a fulánik betö-rése miatt családok egész sora hogyan szóródott szét.

Példánk, úgy vélem, érzékelteti az afrikai hagyományok sajátos színezetét, a hozzá fű-zött kutatói magyarázatok pedig azt a rendes történész számára talán furcsa és meglepő törekvést, illetve módszertant, amely az írás nélküli népek történelmi hagyományainak fel-tárására irányul.

E dióhéjban megfogalmazott figyelemfelkeltés végén arra az általános tanulságra is sze-retnénk rávilágítani, hogy az emberiség történelmi tudatát és ismeretanyagát a „szóbeliség hatalmas sátora” fedi be. Hiszen mindmáig folyik a vita a szóbeli források felhasználásának eshetőségeiről. Jóllehet a torzítás/hazugságvizsgálat időnként az írásos forrásokra is ráfér-ne, és ennek a szüksége egyre növekszik, minél távolabb megyünk vissza a múltba. Nem is beszélve arról, hogy külön szempont lehetne, mikor állnak szóbeli források adott írásos források gyökerében. Gondoljunk csak az ókori történetírók információs forrásaira, ahol az utalási láncolatok elején álló kiindulási mű mindig számos szóbeliségből vett informá-ciót is tartalmaz.

De a történelmi felfogásunkba betüremkedő és sokszor a valóságot jelentősen eltorzító szóbeliség működése mindennapjainkban is minden pillanatban tetten érhető. Voigt Vil-mos a legendaképződés aktuális folyamatát azokkal a valóságnak tűnő, de nem igaz történe-tekkel jellemezte, amely Reagen elnök működését követte Európában majd egy évvel már hivatalba lépése után! Éppen ezért kell azt állítanunk, hogy Vansina professzornak és kö-vetőinek módszere nem hogy vitatható, hanem esetleg éppen az írásbeliségben megjelenő történelmi ismeretanyag tekintetében is iránymutató lehet.

Utolsó megjegyzésként hadd említsük, hogy minden bizonnyal nem véletlen, ha e té-ma köré a társadalomtudományi (sőt, más) diszciplínák mellhosszal felsorakoznak, hiszen az ember társadalmi-történelmi létezésének (mi több, az agyi működésnek) egy kiemel-kedően fontos összekötő láncszeméről van szó. Ugyanakkor viszont le kell szögeznünk, a történettudománynak elsősorban és mindenekelőtt a szájhagyományokból kihámozható történelemre és nem az emlékezet működése kapcsán felvethető társadalmi és kulturális összefüggésekre kell a figyelmét vetnie.



Ars poetica